M. Fatih Köksal,

Kalkandelenli Muîdî Leylâ vü Mecnûn (Aşk-efzâ),

İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2024, 592 s.,
ISBN 978-975-17-5431-8

Osmanlı dönemi Türk edebiyatı, yüzyıllar boyunca keşfedilmeyi bekleyen pek çok kıymetli eseri bünyesinde barındıran zengin bir kültürel mirasa sahiptir. Varlığı unutulmuş ve bir şekilde yok olmaktan kurtulmuş, adeta yeniden keşfedilmeyi bekleyen her eser, gün yüzüne çıkarıldıkça Türk kültür ve edebiyatına katkı sunmaya devam edecektir. XVI. yüzyıl Osmanlı şairlerinden Kalkandelenli Muîdî (öl. 1546-1568/69) tarafından kaleme alınan *Leylâ vü Mecnûn (Aşk-efzâ)* adlı mesnevi, bu eserlerden biridir. Biyografik kaynaklarda adı geçmeyen ve varlığı tamamen unutulmuş olan *Aşk-efzâ*, M. Fatih Köksal tarafından Dresden Kütüphanesi'nde tespit edilerek ilmî neşri hazırlanmıştır.

Bu dönemde Osmanlı Avrupa'sının yetiştirdiği önemli şairlerden Kalkandelenli Muîdî'nin kayıp eserinin bulunarak bilim dünyasına kazandırılması, Türk kültürü ve edebiyatı açısından dikkate şayan bir gelişmedir. Bilinen ya da bilinmeyen şairlere ait eserlerin tespit edilip ilmî neşrinin yapılması, edebiyat ve kültür tarihine yeni temel kaynaklar kazandırması bakımından önemlidir. Köksal'ın bu neşri, Osmanlı kültür ve edebiyat tarihinin hâlâ keşfedilmeyi bekleyen kaynaklara sahip olduğunu bir kez daha gözler önüne sermektedir. Gerek yurt içi ve yurt dışındaki kütüphanelerde gerek sahaflarda gerekse özel koleksiyonlarda bulunan yazmalar, dil ve edebiyat araştırmalarına yeni veriler sağlayabilecek niteliktedir.

Türk edebiyatı tarihinde tek nüsha bilinen ve varlığı dahi unutulmuş birçok kayıp eserin, Köksal tarafından keşfedilmesi, sıradan bir araştırma sürecinin ötesinde, derin bir bağlılık ve ilginin tezahürüdür.[1] Şahsi kütüphanesinde yüzlerce yazma eser bulunduran bir koleksiyoner[2] olmasının yanı sıra, bu eserler üzerinde

1 Köksal'ın 2024 yılında yayımladığı *Rizeli Âtıf ve Divanı* adlı eser bu örneklerden biridir. Köksal'ın Ankara'da bir sahaf dostundan satın aldığı el yazması divan, İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın *Son Asır Türk Şairleri*'nde divanını yaktığını söylediği Rizeli Âtıf Efendi'ye aittir. Şairin vasiyetini yerine getirerek "Mecmû'â-i Eş'âr"ı mürettep bir divan haline getiren Köksal, bu çalışmayla birlikte şairin hayatıyla ilgili şimdiye dek bilinmeyen pek çok noktayı gün yüzüne çıkarmıştır. Detaylı bilgi için bk. Köksal 2024c.

2 Köksal'ın şahsi kütüphanesinde bulunan Türkçe yazma eserlerin kataloğu 2018 yılında M. Fatih Köksal, Mücahit Kaçar ve Mevlüt İlhan tarafından *Prof. Dr. Mehmet Fatih Köksal*

yaptığı ilmî çalışmalarla özellikle Osmanlı dönemi Türk kültür ve edebiyatına önemli katkılar sunmaktadır.

Köksal, 2757 beyitten oluşan *Leylâ vü Mecnûn (Aşk-efzâ)*'nın bilinen yegâne nüshasını Dresden Kütüphanesi'nde tespit ederek eseri geniş bir inceleme bölümüyle birlikte neşre hazırlamıştır. Kendinden sonraki çalışmalara örnek teşkil edecek nitelikte bir inceleme kaleme alan Köksal, Muîdî'nin hayatını kaynaklara ve eserlerine göre olmak üzere iki başlık altında incelemiştir. Şairin hayatına dair çıkış noktası olarak şair tezkirelerini esas alan Köksal, Muîdî'nin diğer eserlerine dair yapılan çalışmalardan elde edilen biyografik bilgileri ve son olarak *Aşk-efzâ*'da tespit etmiş olduğu ipuçlarını harmanlayarak Muîdî hakkında en son ve en kapsamlı biyografiyi ortaya koymuştur.

Muîdî, Osmanlı edebiyatının klasikleşme ve zirve dönemi olan XVI. yüzyılda, divan şairlerinin neredeyse üçte birinin yetişmiş olduğu Balkan coğrafyasında yaşamıştır. Asıl adı kaynaklarda geçmeyen şair, Muîdî mahlasını kullanmış olup Üsküp'e bağlı Kalkandelen kasabasındandır. Osmanlı müftüsü ve âlimi Zenbilli Ali Efendi'ye (öl. 1526) muidlik yapan ve Osmanlı medreselerinde müderrislikte bulunan Muîdî'nin, kaynaklarda profesyonel bir okçu olduğuna dair bilgiler de yer almaktadır. İncelediğimiz eserde şairin memleketinden mahlasını neden seçtiğine, eğitim hayatından geçirdiği sıkıntılı günlere kadar pek çok ayrıntıyı tezkirelerden ve diğer kaynaklardan mukayeseli bir şekilde veren Köksal, Sehî Bey'in ve Latîfî'nin tezkirelerinin yazıldığı tarihte hayatta olan Muîdî'nin 1546 ile 1568/69 arasında bir tarihte ölmüş olması gerektiği tespitini yapar.

Köksal'ın çalışmasındaki en önemli noktalardan biri Muîdî'nin hayatını eserlerindeki biyografik izler üzerinden araştırması ve şairin şimdiye dek hiç bilinmeyen yönlerini ortaya çıkarmasıdır. Ayrıca Muîdî üzerine kendinden evvel yapılan bilimsel araştırmalardaki bazı yanlışları da düzeltmiştir. Eserin günümüze ulaşan yegâne nüshası, Köksal tarafından tespit edilen Dresden nüshasıdır. Bu nüsha, eserin telifinden yaklaşık 120 yıl sonra istinsah edilmiştir. Nüshayı incelerken bazı yaprakların eksik ya da kopuk olduğunu fark eden Köksal, metni Hatîfî'nin (öl. 927/1521) mesnevisiyle karşılaştırarak yaklaşık üç yaprağın eksik olduğunu belirlemiştir. Bu karşılaştırmalı inceleme sonucunda, *Aşk-efzâ*'nın Muîdî tarafından

Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu adıyla yayımlanmıştır. Katalog verilerine göre, Mehmet Fatih Köksal Kütüphanesi'nde yaklaşık 30'u müellif hattı ve/veya ünik nüsha olmak üzere 344 cilt birliği içinde toplam 497 adet Türkçe el yazması eser bulunmaktadır. Detaylı bilgi için bk. Köksal vd., *Prof. Dr. Mehmet Fatih Köksal Kütüphanesi*.

kaleme alınan özgün hâlinin yaklaşık 2880 beyit civarında olduğu tahmin edilmektedir.

Köksal, neşir sürecinde nüshaya ilişkin birçok sorunla karşılaşıldığını belirtir. Her ne kadar metin genel olarak okunabilir durumda olsa da müstensihin dikkatsizliği nedeniyle birçok ifadenin atlandığı görülmektedir. Ayrıca, istinsah edilen önceki nüshada yer alan ve müstensih tarafından tam olarak çözülemeyen bazı ibarelerin, okunması ve anlamlandırılması güç bir biçimde kaydedildiği dikkat çeker. Buna ek olarak, bazı beyit ve mısraların, ana metin içinde değil de derkenarlara yazıldığı görülmekte, bu da metnin bütünlüğünü ve anlam akışını olumsuz yönde etkilemektedir.

Köksal'ın çalışmasında dikkat çeken önemli tespitlerden bir diğeri, *Aşk-efzâ*'nın Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait olmamakla birlikte, *Tarama Sözlüğü* ve *Derleme Sözlüğü*'nde yer almayan çok sayıda arkaik kelimeyi içermesi bakımından zengin bir Türkçe söz varlığına sahip olduğudur. Bu bağlamda Köksal, eserin dil özelliklerini daha erişilebilir kılmak ve araştırmacılara katkı sağlamak amacıyla, metinde geçen arkaik kelimeleri "Arkaik Sözcükler Dizini" başlığı altında, deyimleri ise ayrı bir "Deyimler Dizini" içinde sistematik biçimde göstermiştir. Bu dizinlerin çalışmaya dâhil edilmesi, eserin dil yapısını incelemek isteyen araştırmacılar için önemli bir kolaylık sağlamakta ve bu çalışmanın başvuru kaynağı niteliğini güçlendirmektedir. Yazar, Muîdî'nin eserlerini kronolojik bir bütünlük içinde ele alarak edebî kişiliğinin bütün boyutlarını aydınlatır. Bu eserler hem biçim hem de içerik bakımından dönemin edebî eğilimlerini yansıttığı gibi, Muîdî'nin dil ve üslup gelişimini de gözler önüne serer.

Muîdî'nin ilk eseri olan *Divan*, üç ciltlik bir külliyat olarak tasarlanmışsa da günümüze yalnızca üçüncü cildi ulaşmıştır. Köksal, eserin dil ve içerik özelliklerinden hareketle *Divan*'ın, *Aşk-efzâ*'dan sonra tamamlanmış olması gerektiği sonucuna varır. Muîdî'nin elde bulunan, mürettep olmayan üçüncü *Divan*'ında gazel türü şiirlerin yoğunluğu dikkat çeker. Köksal, tezkire yazarlarının işaret ettiği çeşitliliğe dayanarak, elde bulunmayan divanlarında farklı şekillerde kaleme alınmış çok sayıda musammatın yer almış olabileceği yönünde bir çıkarımda bulunur. Ayrıca, şairin nazire mecmualarında geniş ölçüde temsil edilmesi, onun kendi döneminde hatırı sayılır bir ilgiye mazhar olduğunu ve belirli edebî çevrelerce benimsendiğini göstermektedir. Şairin en bilinen eseri olan *Leylâ vü Mecnûn*, diğer adıyla *Aşk-efzâ*, erken dönem kaynaklarda bu adla anılmaz. Eserin adı ilk kez Muîdî'nin bir başka eseri olan *Miftâhu't-Teşbîh*'te geçmektedir. *Aşk-efzâ*'nın

varlığına dair ilk bilgiye, esere şüpheyle yaklaşan Ali Nihad Tarlan'ın çalışmalarında rastlanırken; İsmail Erünsal, *Leylâ vü Mecnûn* ile *Aşk-efzâ*'yı iki ayrı eser olarak değerlendirmiştir. Buna karşılık, Gülçin Tanrıbuyurdu her iki ismin de aynı esere işaret ettiğini ortaya koymuştur.

Divan ve *Aşk-efzâ*'dan sonra kaleme alınan *Miftâhu't-Teşbîh*, Türk diliyle yazılmış en eski kitaplardan biri olarak teşbih sanatının türlerini ve örneklerini sistemli biçimde tanıtır. Eserin bilinen tek nüshası İsmail Erünsal tarafından neşredilmiş, eserin Muîdî'ye ait olduğu ise *Divan* ile karşılaştırmalı metin incelemeleriyle kesinlik kazanmıştır. Yaklaşık 1600 beyitlik hacme sahip *Âyet-i Aşk* -diğer adıyla *Şem ü Pervâne*-, kahramanın ağzından söylenen gazeller aracılığıyla *Aşk-efzâ* ile tematik bağlar kurar. Köksal'ın bu eser üzerine yaptığı inceleme, daha önceki çalışmalarda gözden kaçan iki önemli noktayı ortaya koymuştur: Bunlardan ilki, eserin yazılış tarihinin 1534-1535 yılları olarak tespit edilmesidir; ikincisi ise eserin asıl adının "*Âyet-i Aşk*" olduğudur. Şairin diğer eserleri arasında, 2015 yılında Gülşah Taşkın tarafından keşfedilip neşredilen *Gül ü Nevrûz* ile kaynaklarda adı geçen fakat nüshası bulunmayan *Vâmık u Azrâ* da yer alır.

Köksal, Muîdî'nin edebî kişiliğini hem tezkire yazarlarının değerlendirmeleri hem de şairin mevcut eserleri üzerinden kapsamlı biçimde ele alır. Tezkirelerde Muîdî hakkında genel olarak olumlu değerlendirmelere yer verildiği görülmektedir. Bu anlamda, şairin dönemi içindeki itibarı dikkat çekicidir. Ancak, Âşık Çelebi'nin Muîdî'ye ilişkin görüşleri istisnai bir şekilde olumsuzdur; bu da Osmanlı döneminin edebî ortamında farklı değerlendirme ölçütlerinin varlığına işaret eder. Yazar, tezkirelerdeki yorumlardan hareketle Muîdî'nin çağdaşları nezdinde büyük bir itibara sahip olduğunu, özellikle nazire mecmualarındaki şiir sayısının bu rağbetin göstergesi olduğunu vurgular. Tüm bunlardan hareketle diyebiliriz ki Köksal'ın çalışması, yalnızca bir mesnevi incelemesi değil, aynı zamanda Muîdî'nin bütün edebî mirasını yeniden değerlendiren ve eksik kalan pek çok noktayı tamamlayan bir edebiyat tarihi araştırması niteliği de taşır.

Yazarın özellikle üzerinde durduğu iki edebî husus, Muîdî'nin fahriyeciliği ve nasihatçiliğidir. Bu iki nitelik, hem *Aşk-efzâ*'da hem de *Divan*'da belirgin bir şekilde kendini gösterir. Fahriye geleneği klâsik şiirde yaygın bir unsur olmakla birlikte, Köksal'a göre Muîdî'nin bu geleneği sürdürme biçimi, zaman zaman ölçüyü aşan bir övünmeye dönüşmektedir. Nasihatçi söylemi ise, şairin hem bireysel hem de toplumsal meselelere karşı duyarlılığını yansıtan, didaktik bir yön olarak öne çıkmaktadır. Tüm bu nitelikler, Muîdî'nin yalnızca üretken bir şair değil, aynı zamanda döneminin edebî söylemine yön veren bir figür olduğunu ortaya koyar.

Köksal, *Aşk-efzâ*'nın tanıtımına eserin adını merkeze alarak başlar. Klâsik edebiyatta çift kahramanlı aşk mesnevilerinde anlatının genellikle başkahramanların adlarıyla anılması yaygın bir gelenektir. Bununla birlikte bazı şairlerin, eserlerine doğrudan kendileri tarafından verilmiş özel adlar taşıdığı da görülür. Muîdî de bu geleneğin ikinci grubunda yer alır; *Şem' ü Pervâne* mesnevisine "Âyet-i Aşk", *Leylâ vü Mecnûn* mesnevisine ise "Aşk-efzâ" adını vermiştir. Mesnevî nazım şekliyle ve *mefâîlün mefâîlün feûlün* kalıbıyla kaleme alınan *Aşk-efzâ*, klâsik anlatının tekdüzeliğini kırmak amacıyla şair-kahraman Mecnûn'un diliyle söylenmiş gazellerle zenginleştirilmiştir. Derkenarlarda dört farklı kalıpta yazılmış hatırı sayılır miktarda beyit yer almakta, bu beyitlerin başka Leylâ vü Mecnûn mesnevilerinden aktarılmış olabileceği, ancak herhangi bir metinle doğrudan örtüşmediği belirtilmektedir. Eserin vezin yapısı da genel ahengi açısından dikkat çekicidir.

Eserin yazılış tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Ancak *Aşk-efzâ*'nın, dönemin en kudretli sadrazamlarından Pargalı İbrahim Paşa'ya (ö. 932/1536) sunulmuş olması, yazılış süresinin İbrahim Paşa'nın vezirliği dönemine, yani 1523-1536 yılları arasına işaret ettiğini gösterir. Köksal, metindeki bazı karinelerden hareketle bu aralığı daraltarak eserin 1523-1527 yılları arasında tamamlanmış olabileceğini tespit eder. Eserin giriş, konu ve hatime olmak üzere üç ana bölümden oluştuğunu, olay ve durumların geçtiği beyit numaralarını ayrıntılı biçimde tasnif ederek ortaya koyan Köksal, böylece metnin hem yapısal hem de olay örgüsü bakımından net bir çerçevesini sunar.

Köksal, *Aşk-efzâ*'nın şahıs kadrosunu, diğer çift kahramanlı aşk hikâyeleriyle benzerlik ve farklılıkları bakımından ayrıntılı biçimde değerlendirir. Hikâyenin ana kahramanları Mecnûn ve Leylâ'dır. İkincil kahramanlar arasında İbn-i Selâm, Nevfel, Mecnûn'un babası ve Leylâ'nın annesi yer alır. "Diğer kahramanlar" başlığı altında ise Şeyh-i Gar-nişîn (mağara şeyhi), Mecnûn'un annesi, Dâye (dayı), Acûze (kocakarı), Ağyâr (rakîb), bir üstad, bir münafık, merd-i revende (yolcu bir adam), civanmerd (delikanlı), peyk-i revende (ulak) ve bağban (bahçıvan) gibi yan karakterler tanıtılır.

Köksal, *Aşk-efzâ*'nın telif, tercüme ve nazire açısından konumunu belirlemek amacıyla öncelikle XVI. yüzyıl ve öncesinde yazılmış tüm Türkçe *Leylâ vü Mecnûn* mesnevilerinin geniş özetlerini karşılaştırmalı olarak inceler. Bu inceleme sonucunda, *Aşk-efzâ*'nın kendisinden önce kaleme alınmış hiçbir Türkçe örnekle kayda değer bir benzerlik taşımadığını tespit eder. Araştırmasını Farsça *Leylâ vü Mecnûn*'lara yönelten Köksal, önce İranlı şairlerden Hüsrev-i Dihlevî

(öl. 725/1325) ve Molla Câmî'nin (öl. 898/1492) eserlerini değerlendirir ve *Aşk-efzâ* ile bu metinler arasında da herhangi bir benzerlik olmadığını ortaya koyar. Buna karşılık, Hatifî'nin (öl. 927/1521) mesnevisi ile *Aşk-efzâ* arasında önemli ölçüde benzerlik bulunduğunu belirler. İki eser üzerine yaptığı ayrıntılı mukayese sonucunda, Muîdî'nin olay kurgusunda ve kronolojisinde Hatifî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'unu takip ettiğini ve onu model aldığını tespit eder.

Aşk-efzâ'nın bir çeviri olmadığını özellikle vurgulayan Köksal, Muîdî'nin eserin kurgusal ve biçimsel yapısında Hatîfî'nin Farsça *Leylâ vü Mecnûn* mesnevisini örnek aldığını, ancak metnin birebir bir aktarım olmadığını belirtir. Zira Muîdî, kaynak metindeki bazı vaka ve motifleri ayıklamış; buna karşılık metne Hatîfî'de yer almayan yeni unsurlar eklemiş, şahıs ve mekân adlarında değişiklikler yapmış; bazı bölümleri kısaltırken bazılarını ise genişletmiştir. Bu doğrultuda Köksal, *Aşk-efzâ*'yı, Hatîfî'nin eserinden hareketle kaleme alınmış, fakat yapı ve içerik bakımından önemli ölçüde farklılaşan bir yeniden yazım örneği olarak değerlendirmiştir. Köksal, içerikteki bu benzerliğe rağmen teknik bakımdan iki eser arasında önemli farklılıklar bulunduğunun altını çizer. Bunlardan ilki vezin, ikincisi ise beyit sayısıdır. Muîdî'nin eseri, Hatifî'nin eserine kıyasla hem daha hacimli hem de farklı bir vezinle yazılmıştır. Ayrıntılı karşılaştırma neticesinde Köksal, iki eser arasındaki birebir ve kısmi çevirileri tespit etmiş; *Aşk-efzâ*'nın giriş ve hatime bölümlerinin tamamen özgün olduğunu, olay akışında ise (birkaç istisna dışında) Hatifî'nin kurgusunu yer ve şahıs adlarıyla birlikte benimsediğini ortaya koymuştur. Köksal'a göre, konu bakımından benzerlik bulunmasına rağmen biçim açısından eserler tamamen ayrışmaktadır. Bu nedenle *Aşk-efzâ*, bir "nazire" olarak değil; "yeniden yazım" veya "yeniden üretim" olarak tanımlanmalıdır.

M. Fatih Köksal, *Aşk-efzâ*'nın dilinin, yazıldığı dönemin klâsik edebiyat dilinin tüm özelliklerini yansıttığını belirtir. Eserde, bütünüyle Arapça ve Farsça kökenli kelimelerden oluşan beyitler bulunduğu gibi, katıksız Türkçe ile kaleme alınmış beyitlerin de dikkate değer bir yoğunlukta yer aldığına özellikle dikkat çeker. Bunun yanı sıra, yalnızca bir ya da iki yabancı kökenli kelime içeren beyitleri de örneklerle ortaya koyar. Bu verilerden hareketle *Aşk-efzâ*'nın ağır ve anlaşılması güç bir dile sahip olmadığını, aksine döneminin edebî geleneğine uygun, fakat yer yer sade ve anlaşılır bir üslup barındırdığını vurgular.

Ayrıntılı dil incelemesi kapsamında *Aşk-efzâ*'yı ekler bakımından da ele alan Köksal; eserde kullanılan döneme özgü çekim eklerini tarayarak kapsamlı bir

"Ekler Dizini" oluşturmuştur. Ayrıca eserin edebî özellikleri "Anlatım Özellikleri", "Edebî Sanatlar", "Atasözleri ve Deyimler", "Vezin ve Kafiye Kullanımı" ile "Diğer Ahenk Unsurları" olmak üzere dört başlık altında ayrıntılı biçimde incelenmiştir. Özellikle "Edebî Sanatlar" bölümünde, metinde yer alan sanatların alfabetik bir düzen içinde ve örneklerle sunulması, araştırmacılara sağladığı kolaylık bakımından dikkat çekici ve önemlidir.

Çalışmada, "Metnin Tesisi" bölümünün ardından "Arkaik Sözcükler Dizini" ve "Deyimler Dizini" başlıklı iki bölüm hazırlanmıştır. Bu kısımlar, *Aşk-efzâ*'nın dil incelemelerine de önemli ölçüde malzeme sağlayan bir eser niteliği taşıdığını gösterir. Eser, "Tıpkıbasım" bölümüyle tamamlanarak araştırmacılara metnin orijinal nüshasını görme imkânı sağlanmıştır. *Aşk-efzâ* neşrinin sonuna eklenen bu bölüm, yalnızca metnin görsel bir tamamlayıcısı değil, aynı zamanda ilmî neşrin ayrılmaz ve bütünleyici bir parçasıdır. Araştırma sürecinde şeffaflığı temin eden tıpkıbasım, metin neşrinde izlenen okuma tercihlerinin, tashihlerin ve editoryal müdahalelerin incelenebilmesini mümkün kılmaktadır.

Sonuç olarak, Köksal'ın titizlikle hazırladığı *Aşk-efzâ* neşri, uzun süre meçhul kalmış bir metni edebiyat dünyasına kazandırmakla birlikte hem metin neşri geleneğine nitelikli bir katkı sunmakta hem de Osmanlı şiirinin biçim ve anlam dünyasına dair yeni değerlendirmelere imkân tanımaktadır. Metnin bütünlüğünü koruyarak yapılan incelemeler ve ayrıntılı değerlendirmeler, eserin hem dönemi hem de türü içindeki yerinin daha iyi kavranmasını sağlamaktadır. Bu yönüyle çalışma, klâsik Türk edebiyatı sahasında güvenilir bir neşir olarak hem akademisyenlerin hem de edebiyata ilgi duyan meraklı okurların istifadesine sunulmaktadır.

Serpil Mutlu Kırlı
Anadolu Üniversitesi